

## O‘ZBEK ADABIY MATNLARIDA EMOTSIONAL SINONIMLARNING KOGNITIV LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Jannatxon Umaraliyeva

*Qo‘qon shahar MMTB*

*26-umumiy o‘rta ta’lim maktabi o‘qituvchisi*

**Annotatsiya.** *So‘nggi yillarda tilshunoslikda kognitiv lingvistika alohida yo‘nalish sifatida shakllanib, til va tafakkur munosabatlarini, shuningdek, til birliklarining inson ongidagi kognitiv modellarga asoslanishini o‘rganishga katta e‘tibor qaratmoqda [1]. Mazkur maqolada o‘zbek adabiy matnlarida uchraydigan emotsional sinonimlar kognitiv lingvistika asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, sinonimlarning semantik farqlanishi, ularning emotsional konnotatsiyasi va badiiy matndagi estetik vazifasi ko‘rib chiqiladi.*

**Kalit so‘zlar:** *emotsional sinonim, denotativ ma‘no, konnotativ ma‘no, kognitiv lingvistika, konsept, kognitiv model, gradatsiya.*

Zamonaviy tilshunoslikda inson tafakkurining til vositasida ifodalanishi, ayniqsa, emotsional mazmunli birliklarning kognitiv tahlili alohida ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan, o‘zbek adabiy matnlarida emotsional sinonimlarning kognitiv lingvistik xususiyatlarini o‘rganish nafaqat tilning semantik boyligini ochib berish, balki milliy tafakkur, madaniy konnotatsiyalar va estetik qadriyatlarni anglashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Emotsional sinonimlar—ya’ni bir xil denotativ ma’noga ega bo‘lgan, ammo turli emotsional-yuklamalarga ega so‘zlar—adabiy matnda muallifning hissiy holatini, obrazlar psixologiyasini va kontekstual nuanslarni ifodalashda beqiyos rol o‘ynaydi. Ularning kognitiv lingvistik tahlili esa til va tafakkur o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni ochib berishga xizmat qiladi. Bu jarayonda sinonimlarning konnotativ ma’nosi, assotsiativ bog‘lanishlari, madaniy kodlari va stilistik funksiyalari tahlil qilinadi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi, bir tomondan, o‘zbek adabiy tilining emotsional ifoda imkoniyatlarini chuqurroq anglash zarurati bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan, kognitiv lingvistika yondashuvlari asosida til birliklarining inson idrokidagi aksini o‘rganish tendensiyasining kuchayib borayotganligi bilan izohlanadi. Ayniqsa, adabiy matnlar—she‘r, hikoya, roman—inson ruhiy olamini aks ettiruvchi ko‘zgudek bo‘lib, undagi emotsional sinonimlar orqali milliy mentalitet, estetik did va ijtimoiy kontekstlar namoyon bo‘ladi.

Shu bois, ushbu maqolada emotsional sinonimlarning o‘zbek adabiy matnlaridagi kognitiv lingvistik xususiyatlarini tahlil qilish orqali tilning emotsional-estetik funksiyasini,

shuningdek, sinonimik qatlamning kognitiv strukturasini aniqlash maqsad qilinadi. Bu esa nafaqat lingvistik nazariyani boyitadi, balki adabiy tahlil, tarjima nazariyasi va til o‘qitish metodikasiga ham amaliy hissa qo‘shadi.

O‘zbek tilshunosligida emotsional leksika, sinonimiya va kognitiv yondashuvlar alohida yo‘nalishlar sifatida izchil o‘rganib kelinmoqda. Biroq emotsional sinonimlarning aynan adabiy matnlar kontekstida kognitiv lingvistik tahlili hali yetarli darajada chuqur va tizimli tadqiq etilmagan. Mavzuga yaqin bo‘lgan ayrim ishlar, masalan, kognitiv metaforalar, lingvokulturologik birliklar, eponimlarning kognitiv xususiyatlari va badiiy nutqdagi assotsiativ tafakkurga oid tadqiqotlar mavjud bo‘lsa-da, ular emotsional sinonimlarning stilistik, semantik va kognitiv jihatlarini kompleks tarzda qamrab olmaydi.

Xususan, o‘zbek adabiy tilida emotsional sinonimlarning konnotativ yuklamasi, stilistik funksiyasi va madaniy kodlari bo‘yicha ayrim izlanishlar mavjud bo‘lsa-da, bu birliklarning kognitiv strukturasini, ya’ni inson idrokidagi konseptual asoslarini aniqlashga qaratilgan tadqiqotlar kam uchraydi. Bu holat mavzuning ilmiy bo‘shliqlarga ega ekanligini ko‘rsatadi va uni o‘rganish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Shuningdek, xorijiy lingvistik adabiyotlarda emotsional sinonimlar kognitiv semantika, psixolingvistika va diskurs tahlili nuqtai nazaridan ko‘proq o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularning o‘zbek adabiy matnlaridagi milliy-madaniy konnotatsiyalari, obrazlar psixologiyasi va estetik funksiyalari hali yetarli darajada ilmiy muhokama qilinmagan. Bu esa mavzuni nafaqat dolzarb, balki innovatsion va istiqbolli tadqiqot yo‘nalishi sifatida belgilaydi.

#### 1. Emotsional sinonim tushunchasi va ularning lingvistik xususiyatlari

Sinonimlar bir ma’noni bildiruvchi, ammo ifodalanish usuli yoki emotsional bo‘yoqdorligi jihatidan farqlanuvchi so‘zlardir. Masalan, qo‘rqmoq – seskanmoq – vahimaga tushmoq – sarosimaga tushmoq so‘zlari umumiy semantik yadrosi jihatidan yaqin bo‘lsada, ularning emotsional kuchi turlicha: qo‘rqmoq nisbatan neytral, vahimaga tushmoq kuchliroq qo‘rquvni ifodalaydi [2].

Tilshunoslikda emotsional sinonimlar ikki jihatdan farqlanadi:

- ✓ denotativ jihat – so‘zning asosiy lug‘aviy ma’nosi;
  - ✓ konnotativ jihat – so‘zning qo‘shimcha, emotsional yoki ekspressiv bo‘yoqdorligi
- [3].

Adabiy matnda aynan konnotativ ma’no muallif uslubini belgilaydi. Shu bois sinonimlarning qo‘llanishi shunchaki ma’no yaqinligi emas, balki muallifning estetik niyatiga xizmat qiladi.

#### 2. Kognitiv lingvistika va emotsional sinonimlarning tadqiqi

Kognitiv lingvistika tilni inson ongining bir qismi sifatida ko‘radi. Har bir til birligi ortida insonning tajribasi, dunyo haqidagi bilimlari, hissiyoti va konseptual modeli yotadi [4].

Masalan, o‘zbek tilida ko‘ngil konsepti juda keng qamrovli. U xursand bo‘ldi, ko‘ngli ochildi, ko‘ngli to‘ldi, ko‘ngli vayron bo‘ldi kabi iboralarda turlicha emotsional holatlarni ifodalaydi. Bu esa tilning kognitiv tabiatidan dalolat beradi.

Shu jihatdan emotsional sinonimlar insonning kognitiv tajribasi va dunyoni idrok etish uslubini ochib beradi. Masalan, g‘azab konsepti sinonimlar orqali turlicha darajada aks etadi: jahli chiqmoq – g‘azablanmoq – achchiqlanmoq – qahrga minmoq [5]. Har birida emotsional kuch va kognitiv asos turlicha.

### 3. O‘zbek adabiy matnlarida emotsional sinonimlarning qo‘llanishi

Adabiy asarlarda sinonimlarning qo‘llanishi matnning ta’sirchanligini oshiradi. Masalan, Abdulla Qahhor asarlarida qahramonlarning ruhiy kechinmalarini ifodalashda emotsional sinonimlardan keng foydalaniladi. Qahhorning “Sinchalak” asarida qo‘rquv, xavotir, uyat kabi hissiyotlarni ifodalovchi sinonimlar qahramon ruhiy olamini yorqin ochib beradi [6].

Shuningdek, Erkin Vohidovning she’riyatida sevmok – oshiq bo‘lmoq – dil bog‘lamoq – oshufta bo‘lmoq kabi sinonimlar orqali muhabbatning turli qirralari ochiladi. Har bir sinonim hissiy kuchi jihatidan farqlanib, poetik obrazning boyishini ta’minlaydi [7].

### 4. Emotsional sinonimlarning kognitiv modellari

Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan qaraganda, emotsional sinonimlar “intensivlik modeli” asosida tartiblanadi. Masalan:

Quvonch: xursand → mamnun → shod → quvonchdan ko‘ksiga sig‘maslik

Qo‘rquv: qo‘rqmoq → seskanmoq → vahimaga tushmoq → sarosimaga tushmoq

G‘azab: jahli chiqmoq → achchiqlanmoq → g‘azablanmoq → qahrga minmoq

Bu gradatsiya kognitiv asosda emotsional tajribani kuchaytirib borishini ko‘rsatadi [8].

### 5. Emotsional sinonimlarning milliy-madaniy xususiyatlari

Har bir xalqning tili uning madaniyati, dunyoqarashi va qadriyatlarini o‘zida mujassamlashtiradi. O‘zbek tilida emotsional sinonimlarning ko‘pligi xalqning hissiyotga boyligini, ruhiy olamning nozik qirralarini tasvirlashga intilishini ko‘rsatadi. Masalan, uyalmoq – tortinmoq – istihola qilmoq – andisha qilmoq kabi sinonimlar nafaqat hissiyotni, balki o‘zbek xalqiga xos ijtimoiy-madaniy qadriyatlarni ham ifodalaydi [9].

### 6. Emotsional sinonimlarning estetik vazifasi

Badiiy matnda emotsional sinonimlarning vazifasi nafaqat ma’noni boyitish, balki obrazli ifodani kuchaytirishdir. Sinonimlar orqali muallif o‘quvchi qalbida turli hissiyotlarni uyg‘otadi. Shu tariqa, emotsional sinonimlar badiiy matnning estetik kuchini oshiruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi [10].

### Xulosa

O‘zbek adabiy matnlarida emotsional sinonimlar tilning boy semantik qatlamini tashkil etib, inson hissiyotlarini keng qamrovda ifodalashga xizmat qiladi. Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan ular inson tajribasining konseptual modellarini, emotsional intensivlik darajalarini aks ettiradi. Shuningdek, sinonimlarning milliy-madaniy xususiyatlari xalqning ruhiy olamini, qadriyatlarini ochib beradi.

Shu bois emotsional sinonimlarning lingvokognitiv tahlili nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va adabiyotshunoslik uchun ham dolzarb ilmiy yo‘nalish hisoblanadi.

### Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
2. Ahmedov A. O‘zbek tilida sinonimlar. – Toshkent: Fan, 1995.
3. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 2006.
4. Langacker R. Foundations of Cognitive Grammar. Stanford: Stanford University Press, 1987.
5. Jumaboyev M. O‘zbek tilida emotsional leksika. – Samarqand, 2012.
6. Qahhor A. Asarlar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1981.
7. Vohidov E. She’rlar. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1998.
8. Kövecses Z. Emotion Concepts. – New York: Springer, 1990.
9. Yo‘ldoshev B. Til va madaniyat uyg‘unligi. – Toshkent: Universitet, 2010.
10. Sharipov H. O‘zbek adabiy tilida ekspressiv vositalar. – Toshkent, 2015.